

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Macedonian Academy of Sciences and Arts
Research Center for Areal Linguistics

W kręgu (para)zaimków

Słowa klucze: zaimki słowiańskie, relacja *possessor ~ possessum*

0. Zdarzało mi się ostatnio kilkakrotnie (por. literaturę cytowaną na końcu tego tekstu) pisać o (para)zaimkach, takich jak *wszystek, cały, pełny, (ja / ty / on) sam, (ten) sam, (taki) sam...*, tj. o leksemach, których zadaniem jest ekspresywne podkreślanie zakresu referencji / ekstensji grupy imiennej i/lub tożsamości / podobieństwa jej referentów, a więc zbudowanych na podwójnej negacji typu ‘nie (kto) inny’, ‘nie nie on’, ‘nie nie ten’, ‘nie nie ja’, czy na negacji koniunkcji, tj. ‘ja / on... i nie (ja / on... i X)’. W tym tekście zajmę się (a) grupą leksemów przymiotnikowych, jak *własny, osobisty, prywatny...*, które spełniają *mutatis mutandis* podobną funkcję w odniesieniu do zaimkowych wykładników relacji: *possessor ~ possessum*, czyli zbudowane są na negacji typu ‘nie cudzy’, ‘nie nie mój / twój / swój...’, oraz (b) adwerbialnymi odpowiednikami tych leksemów.

1. Centralną pozycję w interesującej mnie grupie leksemów zajmuje przymiotnik *własny* (od rdzenia **vold-*, tego samego, co we *władza, władca...*; wszystko to wczesne zapożyczenia z języka czeskiego, tj. z rozwojem starego *ToIT* w *TlaT* w miejsce oczekiwanego w polszczyźnie *TloT*); dominujące od XVI w. znaczenie to ‘dyspozycyjny w stosunku do tego, który ma władzę; pozostający wyłącznie w sferze kompetencji / należący do tego, który ma

władzę’, stąd w drodze dalszej derywacji semantycznej dzisiejsze ‘pozostający do wyłącznej dyspozycji X-a; będący wyłączną własnością (tu znów rdzeń **vold-*!) X-a’. We wszystkich parafrazach powtarza się uporczywie owa wyłączość, tj. podwójna negacja.

Własny może być zarówno obiekt materialny (dom, auto..., na ogół obiekty cenne, których posiadaniem się chwalimy i eksponujemy nasz stan posiadania), także metaforycznie: ojczyzna, kraj, jak i obiekt niematerialny (pomysł, wizja, styl...).

Własny występuje na ogół w powiązaniu z przymiotnikiem dzierżawczym i/lub z czasownikiem *mieć* (też z innymi czasownikami implikującymi posiadanie) i ekspresywnie podkreśla owo znaczenie ‘dzierżawczości’, czyli posiadania, czy to literalnego, czy dyspozycyjnego (jak w syntagmie *do własnego użytku*). Por. np. *To jest jej własny projekt, On już ma swój własny paszport, To jest jego własny wybór, On ma tam własny gabinet* (w sensie: nie dzieli tego gabinetu z nikim); możliwe jest również *On ma tam swój własny gabinet*, choć w pewnych kontekstach może to razić redundancją sygnałów dzierżawczości; por. także: *Oddałam mu własny bilet, Zrezygnowałam dla niego z własnej kariery, Weź lepiej własne auto!*, czy – z uogólnionym ‘posiadaczem’ – *Należy dbać o własne interesy!*, itp. Por. również konteksty ‘zwrotne’, jak *On jest na własnym utrzymaniu* ‘sam się utrzymuje, sam zarabia na siebie’, czy *Zrobił to własnymi siłami* ‘samodzielnie, bez pomocy’... W świetle tej dystrybucji wypada uznać *własny* za leksem semantycznie związany z kontekstem, który to kontekst eksplicytnie lub implicytnie wskazuje posiadacza / użytkownika danego obiektu. Ciekawe przy tym, że posiadacz / użytkownik wyrażony genetiwem (= nie zaimkiem) nie dopuszcza w ramach tej samej syntagmy imiennej określenia *własny*, por. np. **To jest własny samochód Jasia ~ To jest jego własny samochód, *Pojechali w końcu własnym samochodem Jasia ~ Pojechali w końcu jego własnym samochodem*, itp. Ta „syntaktyczna idiosynkrazja” podkreśla związek przymiotnika *własny* z zaimkiem, tj. – jak to sugeruję w tytule tego artykułu – jego para-pronominalny charakter.

W pewnych kontekstach znaczenie *własny* może częściowo pokrywać się z jednym ze znaczeń (derywowanego od tego samego rdzenia) przymiotnika *właściwy*, por. np. *On ma swój własny styl ~ Ten styl jest tylko jemu właściwy*, tj. – z posesywnym datiwem – ‘charakterystyczny tylko dla niego’.

Tytułem ilustracji przytaczam kilka przykładów użycia przymiotnika *własny* w najbardziej typowej dziś dla niego w moim odczuciu sferze ekspozowania „własności niematerialnej”; wszystkie przykłady pochodzą z wydanego niedawno *Dziennika* Sławomira Mrożka:

(1) *...może nareszcie powiedzą, przynajmniej, że to moja własna sztuka, dobra czy zła, ale moja własna.* (Mroźek 2010: 254)

(2) *Jak żyć o wyłącznie własnych siłach, na własny rachunek, po siebie samego tylko...* (Mroźek 2010: 327)

(3) *Niestety, „absolut” jest o wiele bliższym nas: – tu się właśnie mieści w naszym własnym, tak powszednim zazwyczaj i mało oryginalnym cielem...* (Mroźek 2010: 367–368)

(4) *...a chodzi właśnie o duszę własną. Własna dusza w tym się nie zmieści i na nic to udawanie. Własna dusza to co innego i innymi drogami chodzi.* (Mroźek 2010: 445)

We wszystkich przykładach obecna jest silna ekspresja. Podkreślają ją wykładniki leksykalne (np. *wyłącznie*, jak w (2), czy też inwersja jak w (4)).

Na podwójnej negacji – acz bez znaczenia dzierżawczego – zbudowana jest również partykuła *właśnie* – adverbialny odpowiednik *własny*, por. *właśnie on* ‘nie kto inny, nie nie on’, czy – jako replika w dialogu: *Właśnie!* ‘nie co innego, nie nie to mam na myśli’, itp.

W języku macedońskim – najlepiej mi znanym, a zarazem maksymalnie oddalonym strukturalnie od polszczyzny języku słowiańskim – klasycznym odpowiednikiem przekładowym *własny* jest przymiotnik *sopstven*. Zwraca uwagę podobna droga derywacji semantycznej: *sopstven* jest derywowane od podstawy **sob-^{bstv-}*, tej samej co w macedońskim *sopstvenost* ‘własność’, *sopstvenik* ‘właściciel’ i inne pokrewne derywaty. W jednotomowym słowniku Z. Murgoskiego hasło *sopstven* objaśnione jest jak następuje: „1. što pripaĝa na samiot sebe; što o ne pripaĝa na nekoj drug; liĉen: *sopstven stan; go vidov so sopstveni oĉi; ja napušti kompanijata za da otpoĉne sopstven biznis*. 2. svojstven ili tipiĉen za; svoj, individualen, poseben: *ima sopstven šarm*. 3. privaten, liĉen: *sopstven živo!*”. Kolejna analogia do sytuacji polskiej to cytowany jako jeden z ekwiwalentów kontekstowych przymiotnik *svojstven*, odpowiednik polskiego *właściwy* w znaczeniu jak podane wyżej: ‘typowy, charakterystyczny dla...’ (ale nie i: ‘odpowiedni’ jak w polszczyźnie).

I dalsza, tym razem formalna, paralela: *sopstven* – podobnie jak *własny* – jest zablokowany, jeśli nazwa posiadacza / użytkownika pojawia się w genetywnym stosunku przypadkowym, por. np. **Ovaa e sopstvena kola na Jane ~ Ovaa e negova sopstvena kola*, itp. A oto kilka przykładów użycia *sopstven*:

(5) *što ako možete da napravite vašiot sopstven avtomobil?*

(6) *Majmunite Kleo i Lejsi imaat sopstven televizor.*

(7) *EU će formira sopstven monetaren fond...*

(8) *Do krajot na slednata godina Gulp treba da go lansira svojot sopstven laptop...*,

itd. itp.; wszystkie przykłady pochodzą z wyszukiwarki Google.

Warto podkreślić, że choć nie istnieją przeszkody natury formalnej na drodze derywacji potencjalnego przysłówka **sopstveno*, przysłówek taki *de facto* nie istnieje – nie podają go słowniki, moi macedońscy informatorzy nie umieją utworzyć żadnego zadowalającego przykładu. Narzuca się wniosek, że przeszkoda jest natury semantycznej. *Sopstven*, podobnie jak klasyczne zaimki dzierżawcze, nie tworzy formy adverbialnej.

Kolejna istotna paralela między polskim *własny* i mac. *sopstven* to fakt, że nie mogą one stać samodzielnie w pozycji predykatywnej. Por. np. *Czy to twój samochód?* **Tak, własny*; możliwe ewentualnie: *Tak, mój własny*.

Wreszcie warto jeszcze dorzucić, że *własny* / *sopstven* w pewnych kontekstach wchodzi w sferę użycia innego zaimka, ps. **samъ* – por. syntagmy jak pol. *o własnych siłach, na własną rękę*, mac. *so sopstveni sili*.

Dodajmy, że paraleli semantycznych dla przymiotnika *własny* nie brak również poza granicami słowiańskiego świata językowego; por. np. angielskie *own*, jak w *my very own professor* czy *...they can't have it all their own way*, itp., por. i derywaty, jak *owner* czy *ownership*, por. także francuskie *propre* (i *propriété, propriétaire...*). Ważnym argumentem na rzecz pronominalnego charakteru tych leksemów jest i semantyka, i sfera użycia greckiego *dikós*.

2. Swego rodzaju supletywnym uzupełnieniem paradygmatu *własny* jest przymiotnik *wspólny*, który wskazuje pluralnego posiadacza / użytkownika obiektu, o którym mowa. Tu również mamy podwójną negację: 'nie nikt inny tylko...?', zarazem jednak *wspólny* pokrywa informację, że wszyscy człon-

kowie wspólnoty mają w stosunku do danego obiektu równe prawa. Dystrybucja jest podobna jak w wypadku *własny*, dominują zestawy typu *nasz wspólny...*, *ich wspólny...*, i/lub konteksty z czasownikiem *mieć* i innymi czasownikami implikującymi dyspozycyjność lub posiadanie. Nie ma natomiast wspomnianego w związku z *własny* ograniczenia dla genetywu posiadacza; konstrukcje typu *To jest wspólny pokój Janka i Krzysia*, itp. są w pełni akceptowalne.

W języku macedońskim typowym odpowiednikiem przekładowym *wspólny* jest przymiotnik *zaednički*, który również w zakresie dystrybucji zachowuje się podobnie jak *wspólny*, co pozwala oba te leksemy włączyć do postulowanej klasy para-pronominów.

I znów wypada dodać, że podstawowe znaczenie ang. *common* i franc. *commun* to właśnie ‘wspólny’.

Miałam kiedyś okazję (por. Topolińska 1990) pisać o hierarchii semantycznej w parach: przymiotnik ~ przysłówek, wskazując, że np. w parze typu *wygodny ~ wygodnie* prymarna wydaje się perspektywa przysłówka: *wygodny hotel* to ‘hotel, w którym siedzi się wygodnie’, itp. Otóż wydaje mi się, że pod tym względem moi dwaj kandydaci na (para)zaimki, *własny* i *wspólny*, zasadniczo się różnią. *Własny* to notoryczny przymiotnik – odpowiednia forma przysłówkowa robi własną karierę jako partykuła potwierdzająca tożsamość danego „przedmiotu myśli” – podczas gdy w parze *wspólny ~ wspólnie* prymarny wydaje się przysłówek: *wspólny dom* to ‘dom, w którym mieszka się wspólnie’, *wspólny projekt* – ‘projekt, nad którym pracuje się wspólnie’, *wspólna inicjatywa* – ‘inicjatywa, z którą występujemy wspólnie’, itd.

3. Kolejnym leksemem, któremu chciałabym się przyjrzeć, jest przymiotnik *osobisty*. W moim odczuciu ma on nieco inny rejestr stylistyczny niż *własny*, jest bardziej oficjalny, urzędowy, może za sprawą obcego sufiksu, jednak krzyżowanie się zakresów znaczeniowych i – tym samym – zakresów użycia wydaje się niewątpliwe.

Podstawową różnicą znaczeniową w stosunku do *własny* wydaje się fakt, że w semantyce *osobisty* wyraźnie dominuje dyspozycyjność, a posesywność jest na drugim planie.

Modyfikator *osobisty* może charakteryzować przedmiot materialny (*osobisty notatnik, osobisty list...*), w tym również człowieka widzianego w perspektywie jego zawodu i/lub funkcji (*sekretarz osobisty, kucharz osobisty...*),

a także obiekty niematerialne, jak *osobisty kontakt*, *wymiar osobisty*, *charakter osobisty*, *osobisty szarm*... Uderza wyraźna tendencja przymiotnika *osobisty* do lokowania się w postpozycji wobec określanego rzeczownika, co podkreśla znaczenie, jakie całej syntagmie nadaje ten modyfikator. Raz jeszcze w grę wchodzi podwójna negacja, ‘odpowiedni obiekt pozostaje wyłącznie w dyspozycji X-a, i nie w dyspozycji nikogo innego’. Nierzadko odpowiednie syntagmy funkcjonują jako ustalone nazwy określonych pojęć, por. np. *dowód osobisty*, *rzeczy osobiste*, itp.

Częste są połączenia z zaimkami dzierżawczymi, w których *osobisty* podkreśla znaczenie dyspozycyjnej wyłączności i/lub (w stosunku do ludzi) rzadki charakter danej cechy czy zdarzenia (*jej urok osobisty*, *ich kontakt osobisty*, itp.).

Por. kilka charakterystycznych przykładów:

(9) *Ambasador wręczył ministrowi osobisty list Chamberlaina do Hitlera.*

(10) *Większość modlitw miała charakter osobisty i odbywała się w ciszy.*

(11) *Opiekun domowy to były sanacyjny pułkownik i osobisty adiutant Marszałka Piłsudskiego.*

(12) *Zostawił panu swój osobisty numer.* (Wszystkie przykłady pochodzą z korpusu PWN).

Osobisty regularnie pojawia się w kontekstach, które jednoznacznie wskazują (a) osobę, w której dyspozycji pozostaje dany obiekt materialny, i/lub (b) osobę, dla której charakterystyczna jest dana cecha / relacja, tj. obiekt niematerialny.

Macedońskim odpowiednikiem przekładowym jest przymiotnik *ličen* (derywowany od *lice* ‘osoba’), który ma również drugie znaczenie wywodzące się z tej samej bazy derywacyjnej: ‘ładny’ (por. polskie *śliczny*, por. też *policzek*..., wszystko od ps. *lik-).

Ličen w znaczeniu ‘osobisty’ podziela naszkicowaną wyżej formalną i semantyczną charakterystykę polskiego *osobisty*, wyjąwszy specyficznie polski chwyt inwersji w grupie imiennej. Oto kilka przykładów:

(13) *Obidete se za prv pat da kreirate vaš ličen profil na veštini koi gi poseduvate vo momentot.*

(14) *Koja e ulogata na ličen trener?*

(15) *Mathers često beše predmet na mnogu kontrola kako raper, kako i vo negoviot ličen život...*

(16) *Siromašni, bolni, bez nikakvi lični dokumenti – vakva e tažnata slika na semejstvoto H od Skopje...* (Wszystkie przykłady pochodzą z wyszukiwarki Google).

Zarówno *osobisty*, jak i *ličen* mają odpowiedniki przysłówkowe, odpowiednio *osobiście* i *lično*, przy czym – podobnie jak w wypadku *wspólnie ~ wspólny* prymarna wydaje się funkcja przysłówka, por. konstrukcje: *Zrobię to osobiście, Pójdę tam osobiście*, por. i charakterystyczny przykład z *Dziennika Mrożka* (2010: 644): *Osobiście czego ja się boję – więcej tego, że mój stan jest nietrwały, niż tego, że jej stan w stosunku do mnie jest nietrwały*.

Macedoński ma nadto – obcy polszczyźnie – utrwalony zestaw *lično moj / tvoj...*; jego frekwencja wydaje się wyższa niż frekwencja zestawu *sopstveno moj / tvoj...*, co dodatkowo podkreśla bliskość semantyczną leksemów *sopstven* i *ličen* – jedyny polski odpowiednik to *mój / twój własny...*

4. Można i dalej rozszerzać krąg przymiotników (przysłówek), których semantyka i dystrybucja w tekście w znacznym stopniu pokrywa się z *własny / sopstven*, czy – w jeszcze szerszym zakresie – z *osobisty / ličen*. Moim kolejnym kandydatem byłyby odpowiednio *prywatny ~ prywatnie* i *privaten ~ privatno*. Jednak wydaje mi się, że dotychczasowa analiza i egzemplifikacja wystarczająco ilustruje problem, który mnie tu interesuje. Jest to problem statusu zaimków jako części mowy i cech semantycznych i formalnych, które pozwalają dany leksem zakwalifikować jako zaimek, ewentualnie (para)zaimek / (krypto)zaimek.

W odróżnieniu od przymiotników czy przysłówek, zresztą szerzej – w odróżnieniu od pozostałych części mowy z wyjątkiem liczebników – zaimki jako część mowy definiują się nie poprzez swoje cechy formalnogramatyczne, a poprzez swoją funkcję semantyczną. Ich podstawową funkcją jest wskazywanie i szeroko pojęta identyfikacja uczestników sytuacji mówienia i sytuacji / zdarzeń, o których mowa. Jest to wskazywanie i identyfikacja bezpośrednia, za pomocą deixis i/lub anafory (katafory), a nie za pomocą deskrypcji (tj. nazw własnych lub innych deskrypcji słownych).

Przez „szeroko pojętą identyfikację” rozumiem tu zarówno jednoznaczne stwierdzanie tożsamości, jak i informację o realnej / wirtualnej egzy-

stencji odpowiednich „przedmiotów myśli”, a także o braku argumentów spełniających daną relację; wreszcie, typową funkcją zaimków jest również (ekspresywne) potwierdzanie tożsamości obiektów, o których mowa, czy to poprzez stwierdzenie ich unikalnego charakteru, czy poprzez przeciwstawienie ich pozostałym denotatom danego pojęcia. Rdzenie zaimkowe, poprzez wieki i tysiąclecia, w językach różnych typów, okazują się podstawowymi eksponentami tzw. treści kategoryalnych, tj. treści centralnych dla procesu komunikacji (por. np. Nikolaeva 2008 i podaną tam literaturę przedmiotu). Znaczna część „wędrujących partykuł” Nikołajewej (2008) z upływem czasu przekształciła się w podstawową substancję dzisiejszych leksemów zaimkowych i/lub tzw. morfemów funkcyjnych operujących na zasadzie aglutynacji lub – charakterystycznej dla języków fleksyjnych – kumulacji treści kategoryalnych.

Wspomniana rozbieżność kryteriów definicyjnych sprawia, że na obrzeżu klas definiowanych semantycznie można oczekiwać przedstawicieli innych klas, których struktura semantyczna obejmuje m.in. treści charakterystyczne dla liczebników czy zaimków. W wypadku liczebników można tu wymienić dla polszczyzny takie pozycje jak *para, tuzin, kopa...*, dalej nazwy zbiorów jak *stado, lawica, rój...*, nazwy kontenerów czy jednostek miary. W wypadku zaimków będą to np. *pan, pani, państwo*, ewentualnie inne formy zwrotu do rozmówcy, w pewnych kontekstach *człowiek, itp.* – w kategorii zaimków osobowych (por. Topolińska 1986), a w kategorii zaimków dzierżawczych – przymiotniki i przysłówki analizowane w tym tekście.

Bibliografia

- MROZEK S., 2010, *Dziennik*, t. 1 1962–1969, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- MURGOSKI Z., 2005, *Rečnik na makedonskiot jazik*, Skopje: Filološki fakultet „Blaže Koneski”.
- NIKOLAIEVA T. M., 2008, *Neparadigmatičeskaja lingvistika (istorija „bluždajušćih” častice)*, Studia Philologica, Jazyki slavjanskih kul’tur, Moskva.
- TOPOLIŃSKA Z., 1986, W poszukiwaniu kryptozaimków, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XL*, s. 191–196.
- TOPOLIŃSKA Z., 1987, O „pronominalizacji” wyrażen werbalnych, *Pril. OLLN MANU, XII/2*, s. 155–160.

- TOPOLIŃSKA Z., 1990, Z semantyki tzw. przymiotników i przysłówków właściwych, *Prace Filologiczne* 35, s. 229–237.
- TOPOLIŃSKA Z., 2006, Pol. *Sam*, *Slavistički studii* 12, s. 273–278.
- TOPOLIŃSKA Z., 2006, Z semantyki i składni zaimków słowiańskich, w: *Jezikovna predanost. Akademiku J. Toporišiču ob 80-letnici*, Maribor: Slavistično društvo Maribor, SAZU Ljubljana, s. 93–100.
- TOPOLIŃSKA Z., 2007, Ekspresywne wzmacniacze ekstensji grupy imiennej, *ZMSS* 71–72, s. 19–25.
- TOPOLIŃSKA Z., 2007, Ps. **samъ* – główne linie derywacji semantycznej, *ZMSFL* 50, s. 905–912.
- TOPOLIŃSKA Z., 2009, On Pronominal Markers of Noun Phrase Extension in Macedonian and Bulgarian, w: *Investigations in the Bulgarian and Macedonian Nominal Expressions*, M. Dimitrova-Volchanova, O. Mišeska-Tomič (eds.), Tapir Akademisk Forlag, Trondheim, s. 24–50.

Among (para)pronominals

(s u m m a r y)

The author argues that lexemes of the type represented by English *own*, Greek *dikós* and the like, should be treated as (para)pronominals, and not as mere adjectives. Her analysis is primarily concerned with the Polish lexemes *własny* ‘own’, *osobisty* ‘personal’, *prywatny* ‘private’, and their Macedonian equivalents.

